

Ivonet Omnes en het begin van de Bretonse literatuur

Lauran Toorians

Het is weliswaar toeval, maar net als de literatuurgeschiedenis van het Nederlands begint ook die van het Bretons met een speelse vrijheid die een kopiïst zich in de middeleeuwen veroorloofde.¹ Voor het Nederlands hebben we zo uit ongeveer 1100 het bekende ‘pennenprobeersel’ *Hebban olla vogala nestas hagunnan / hinase hic enda thu / wat unbidan we nu*. Mogelijk zijn dit regels uit een liefdesliedje dat in die tijd populair was, al is over de precieze interpretatie nog lang niet iedereen het eens.

Een paar eeuwen later – waarschijnlijk rond 1350 of enkele decennia eerder – schreef een Bretonse kopiïst enkele verzen in zijn moedertaal op de wit gebleven regels in een exemplaar van de Latijnstalige Spiegel historiaal (*Speculum historiale*) van Vincent de Beauvais (overleden rond 1264).² Hij deed dat zeven keer, verspreid door het dikke boek, en helaas leveren die losse stukjes geen samenhangend gedicht op.³ Toch is een nadere kennismaking met deze regels zeker op zijn plaats. In de geschiedenis van de Bretonse literatuur nemen zij een wat verweesde plaats in. Het Oudbretons (van de zesde tot en met de elfde eeuw) is redelijk goed bekend door zogenaamde glossen in Latijnstalige handschriften, maar die kunnen we niet tot de literatuur rekenen. Tot in de zeventiende eeuw spreken we vervolgens van Middelbretons, en die taal kent een uitgebreide literatuur met een sterk overwegend religieus karakter, maar we met een aantal prachtige werken. Bovendien kennen we deze Middelbretonse literatuur vrijwel uitsluitende uit vroege drukken, wat al impliceert dat werken van vóór circa 1450 uiterst zeldzaam zijn. Van de rijkdom van de Modernbretonse literatuur kan de Nederlandstalige lezer uitstekend kennis nemen door de vele vertalingen die Jan DeLoof bezorgde.⁴ De fragmenten in het Parijse handschrift van de *Spiegel historiaal* zijn dus alleen al door hun vroege datering bijzonder. Desalniettemin worden zij in overzichten van de Bretonse literatuurgeschiedenis zelden uitvoerig besproken en meestal met enig *dédain* afgedaan als ‘onbelangrijk’, ‘armzalig en droog’ of ‘grof’.⁵

Op basis van dialectkenmerken wordt wel verondersteld dat de auteur afkomstig is uit het noorden van Bretagne, uit het bisdom Léon in het noordwesten of wellicht uit het tegenwoordig Franstalige noordoosten (Pays de Goëlo / Bro-Ouelou). Over de datering van de tekstfragmentjes bestaat enige onenigheid. Gangbaar is de datering van het handschrift ‘rond

¹ Dit artikel verscheen eerder in *Kruispunt* 188 (Brugge, maart 2002) 232-239.

² Vincent de Beauvais, *Speculum historiale*. Bibliothèque Nationale, Parijs, ms. lat. 14354 en 14355. De fragmenten werden in 1913 ontdekt en voor het eerst gepubliceerd door de romanist Antoine Thomas. Voor een editie met uitvoerig commentaar, zie Joseph Loth, ‘Le plus ancien texte suivi en Breton’, *Revue Celtique* (= RC) 34 (1913) 241-248 (met drie platen facsimile); Émile Ernault, ‘Encore du Breton d’Ivonet Omnes’, RC 34 (1913) 249-252; en Ernault, ‘Notes sur les textes d’Ivonet Omnes’, RC 35 (1914) 129-142. Van belang is verder ook Arzel Even, [ps. J.R.F. Piette], *Istor ar yezhoù keltiek*, dl 1 (Lesneven 1987) 106-107.

³ In sommige meer populaire werken over de geschiedenis van het Bretons wordt wel deze suggestie van een eenheid gewekt. Zo bijvoorbeeld in het schoolboekje *Des megalithes aux cathedrales. Histoire de la Bretagne et des pays celtiques*, dl 1 (Morlaix 1970) 236. Léon Fleuriot (zie noot 6 hieronder) meent dat enkele van de fragmenten afkomstig zijn uit één ouder gedicht, terwijl een ander stuk (*la plus grossière*) wel van de kopiïst Ivonet Omnes zelf zal zijn.

⁴ Jan DeLoof, *Verhalen van het eind van de wereld* (= *Kruispunt* 117, Brugge, sept. 1988) en Idem, *N’em eus lec’h all ebet / Ik heb geen ander land* (= *Kruispunt* 174, Brugge, maart 1998).

⁵ Bijvoorbeeld Francis Gourvil, *Langue et littérature bretonnes*. Que sais je? (Parijs ⁴1976) 110 (‘malgré son insignifiance’); Henry Lewis & J.R.F. Piette, *Llawlyfr Llydaweg Canol (diwygiedig)* (Cardiff 1966) 4 (‘trymach a sychach’); en Fleuriot, als in noot 3 hierboven.

1350', maar de kenner van het Oud- en Middelbretons Léon Fleuriot dateerde niet alleen het handschrift eerder, 'tegen 1330' (*vers 1330*), maar suggereerde ook dat de fragmenten afkomstig zijn uit een lied dat terug zou kunnen gaan tot de elfde eeuw.⁶ Voorlopig lijkt hij de enige die deze vroege(re) datering voorstaat.

Een van de Middelbretonse fragmenten in de *Spiegel historiaal* wordt met geringe variaties op drie plaatsen herhaald. Het bestaat uit twee versregels die overlopen van rijm en binnenrijm:⁷

*An guen heguen a'm louenas
an hegarat an lacat glas.*

Die met de blanke glimlach verheugt mij,
die lieflijke met blauwe ogen.

De tweede keer dat deze regels in het handschrift opduiken, is de tekst identiek (met varianten in de spelling). De derde keer is er een kleine variatie:⁸

*An vu heguen a'm louenas
an hegarat an lacat glas.*

Het zien van die glimlach verheugt mij,
[van] die lieflijke met blauwe ogen.

Ook inhoudelijk brengen deze regels ons dicht bij ons eigen Middelnederlandse *Hebban olla vogala*. In beide gevallen wordt vermoed dat de schrijver fragmenten noteerde uit een populair liefdesliedje, of – in het Bretonse geval – liedjes, die hem door het hoofd speelden.

Het volgende fragment is erg kort. Het bevat de meisjesnaam *Orwen* en is mogelijk scatologisch of pornografisch van aard. (Of – moeten we ons afvragen – hebben we gewoon te weinig context en kunnen we daardoor niet tot een correcte vertaling/interpretatie komen?):⁹

Mous Orven in hoguen.

De vuiligheid van Orwen stapelt zich op.

Dan volgt opnieuw een regelpaar dat evenwel niet door eindrijm wordt gebonden. Het begint met de naam van een man die op basis hiervan algemeen wordt beschouwd als de auteur van deze regels (en tegelijk als de kopiist van het handschrift):¹⁰

*Ivonet Omnes so map mat ha quar.
Panesen ha suruguen hambezou da[m] meren, etc.*

⁶ Cf. [Léon Fleuriot], 'Langue et société dans la Bretagne ancienne', in: Jean Balcou & Yves le Gallo (eds), *Histoire littéraire et culturelle de la Bretagne*, dl 1 (Paris/Genève 1987) 19-20. Christian-J. Guyonvarc'h, in hetzelfde boek op p. 197, houdt wel vast aan de datering 'rond 1350' voor het handschrift.

⁷ BN ms.lat 14354, fol. 144^c. De verdeling in versregels komt niet voor in het handschrift, maar is een kwestie van editietechniek. Elke versregel telt acht lettergrepen en twee of drie binnenrijmen. Het regelpaar wordt verbonden door eindrijm: *An guen heguen a'm louenas / an hegarat an lacat glas*.

⁸ BN ms.lat. 14354, fol. 247^b en 263^d.

⁹ BN ms.lat. 14355, fol. 326^d.

¹⁰ Ibid, fol. 399^b.

Ivonet Omnes is een goeie kerel en een minnaar,
een pastinaak en een broodje uit de asla [heb ik] als lunch, enz.

Ook hierbij valt natuurlijk te denken aan een dubbelzinnige betekenis. Opmerkelijk is dat deze beide fragmenten sinds hun publicatie door Joseph Loth en Émile Ernault in Bretagne (en daarbuiten) nauwelijks nog aandacht kregen. Zoals we hierboven al zagen, worden zij omschreven als ‘grof’ en ‘ongemanierd’ (*grossier*) en nooit geciteerd. Behalve over de inhoud is daarmee dus ook nooit meer iets gezegd over een eventuele metrische vorm.

Ook het volgende stukje heeft de liefde als onderwerp. Het omvat drie versregels, waarvan mogelijk de derde incompleet is. De eerste twee regels hebben steeds acht lettergrepen en, zoals we ook hiervoor al zagen, eindrijm en een binnenrijm op de voorlaatste lettergreep van het laatste woord van elke regel. Ook de derde regel lijkt, indien inderdaad nu onvolledig, dit patroon te hebben vertoond:¹¹

*Mar ham guorant va Karantic
da vout in nos o he costic
vam garet. nep pret. etc. va.*

Als toch mijn liefje mij zou beloven
dat zij vannacht aan mijn zijde zou zijn,
oh moedertje, op een keer, enz., mijn ...

Léon Fleuriot laat in zijn vertaling van dit fragment de laatste regel beginnen met ‘oh mijn liefje’. Om dit te kunnen doen leest hij hier in het Bretons niet de gelenieerde vorm van *mam(m)* ‘moeder’, maar van *gwam(m)* ‘wijf, burgervrouw’, een woord met een negatieve connotatie. Een reden voor deze afwijkende interpretatie geeft hij niet en mij lijkt er weinig aanleiding toe te bestaan. Tevens vindt Fleuriot in dit fragment zijn argument voor een vroege datering van de Bretonse tekst (elfde eeuw; zie boven en noot 6). De rijmwoorden in de eerste twee regels zouden oorspronkelijk geschreven zijn met <-it>. De kopiïst – Ivonet Omnes, die in dit geval dus niet ook de dichter kan zijn – herkende de oude schrijfwijze van de <t> niet en las een <c>, een vergissing die vaker werd gemaakt. Eigenlijk had hij om de Bretonse tekst in dit geval naar zijn eigen tijd te moderniseren een <z> moeten schrijven. Ook Joseph Loth overwoog deze mogelijkheid al in zijn eerste bespreking van de fragmenten, maar hij verwierp hem (met instemming van zijn collega Ernault). De verklaring van Loth en Ernault van de geschreven vormen volstaat en de emendatie van Fleuriot is overbodig.¹²

Beide laatste fragmenten eindigen met een afgekort *et cetera*, waarbij in het tweede geval zelfs een aanzet voor de volgende regel lijkt gegeven. Overigens pleit Ernault (RC 35 (1914) 142) er in dit geval voor om niet *va* te lezen, maar *ra*, als een ‘écho de *et cetera*’. Hij ondersteunt dit door te verwijzen naar een vergelijkbaar geval in een geheel Latijnstalige context en in een ander handschrift, maar daar staat tegenover dat op de facsimile van ons fragment in RC 34 dit woordje identiek is aan het *va* in de eerste versregel van ditzelfde fragment. Een dergelijk ‘*etc.*’ is in poëtische toevoegingen in middeleeuwse handschriften zoals de onderhavige niet ongebruikelijk. Dat is frustrerend voor ons, maar het valt wel te begrijpen. Deze toevoegingen vormen immers geen bestanddeel van de eigenlijke tekst die de kopiïst overschreef. Hij deed dit ter verstrooiing van zichzelf en om op een speelse manier het overblijvende wit op een pagina te vullen.

Opmerkelijker is, dat we dit fenomeen in elk geval in Ierse handschriften ook aantreffen bij gedichten die wel degelijk deel uitmaken van de hoofdtekst in proza. Niet

¹¹ *ibidem*.

¹² Zie met name Ernault, RC 35 (1914) 129.

zelden geeft de auteur of kopiist ons dan slechts de eerste strofe, of zelfs alleen maar een eerste regel, gevolgd door *et cetera*, om vervolgens weer verder te gaan met de prozatekst. Voorbeelden hiervan zijn te vinden in de oude Ierse verhalen die in het Nederlands werden vertaald door Maartje Draak en Frida de Jong. Blijkbaar sprak voor iedereen vanzelf dat de lezer die de eerste regels kreeg aangereikt, de rest zelf uit het hoofd kon aanvullen.

Het volledige oeuvre van Ivonet Omnes is hiermee nog niet beschreven. Nadat de zojuist aangehaalde regels waren gepubliceerd, ontdekte Émile Ernault namelijk nog een Bretons fragment in hetzelfde handschrift. Feitelijk betreft dit het eerste stukje Bretons in dit exemplaar van de *Spiegel historiaal* en er is iets aardigs mee aan de hand. De tekst is namelijk opnieuw metrisch, en op basis van wat hij vond en met behulp van zijn kennis van de Franse en de Middelbretonse metriek, kon Ernault een serieuze poging wagen dit korte gedichtje te voltooien – het werd er haast tweemaal zo lang door.¹³ De filoloog maakte zijn reconstructie nadrukkelijk ‘Sous toutes réserves!’ (RC 34 (1913) 252), maar dat maakt het resultaat van zijn werk niet minder aannemelijk. De belangrijkste metrische parallellen die hij ervoor aanhaalde zijn liedteksten in het Oudfrans (o.a. van Ronsard):

*Me ameus vn amoric
ioliuic;
indan an del m'e [guelas,
allas!
indan an del m'e guelas.]*

Ik heb een liefje,
hartediefje,
onder het lover heb ik haar gezien
oh ja!
onder het lover heb ik haar gezien.

In dit gereconstrueerde liedje tellen de eerste en de derde regel elk zeven lettergrepen, wat voor het Middelbretons kort is (maar normaal in het Middelwels en het Middelcornisch). Bovendien is er opnieuw eindrijm (a-a-b-b-b) en binnenrijm: *Me ameus vn amoric / ioliuic; / indan an del m'e guelas, / allas! / indan an del m'e guelas*. Mijn Nederlandse vertaling is in zoverre vrij, dat het verder onbekende *ioliuic* (in moderne spelling zou het *jolivig* zijn) geen ‘hartediefje’ betekent. Het is een Bretonse afleiding van het Oudfranse *jolif* ‘mooi, lieflijk’ (Modern Frans *joli*), maar ik wilde de herhaling van ‘liefje’ vermijden.¹⁴ In de hier geboden vertaling zijn betekenis, vorm en rijmschema behouden, zonder in een lelijke herhaling te vervallen.

¹³ BN ms.lat. 14354, fol. 104^r; E. Ernault, RC 34 (1913) 249-252.

¹⁴ In mijn eigen Noordbrabantse dialect zou ik wellicht hebben vertaald met ‘mooike’, waarmee echter het rijm vervalt. Een eerdere (en kortere) versie van dit artikel verscheen eerder in de *Mededelingen van de Stichting A.G. van Hamel voor Keltische Studies* 8 (1998) 64-66.